

Interiéry chrámových staveb v byzantsko-slovanské tradici

Od dob, kdy se první křesťané po domech „scházeli k lámání chleba“¹ (jak se tehdy označovalo slavení eucharistie), uplynulo do okamžiku vyslání byzantské mis(i)e na Velkou Moravu hodně času. Radikálně se změnila nejen společenská situace křesťanů (z často pronásledované židovské sekty se stali etablovanými vyznavači jediného státního náboženství), ale rovněž tak i podoba liturgie (z pouze rámcově ustálené oslavy se značnou mírou spontaneity se přebíráním prvků dvorního ceremonielu vyvinula ve složitý konglomerát obřadů² s poměrně přesně stanovenou podobou, strukturou i verbalizovaným obsahem). To nemohlo nepoznamenat rovněž i prostor, který získal vysoce propracovanou symboliku i pravidla výzdoby. V současné době se interiér chrámů byzantské tradice dělí do tří částí, z nichž každá je něčím specifická.

Nejblíže vchodu se dostaneme do tzv. předsíně (řecky *narfex*),³ jež už dnes pomalu ale jistě ztrácí své původní využití. Kdysi sloužila jako prostor pro shromažďování katechumenů (= čekatelů křtu) a těch, kdo byli zařazeni do systému veřejného pokání⁴; později (zejména na východoslovanských územích ve 12. –14. století) byla vyčleněna pro ženy považované za „nečisté“ po dobu šestinedělí (odtud i lidové pojmenování „babinec“, dochované dodnes na řeckokatolických i uniatských chrámech na východním Slovensku), aby v ní nakonec probíhaly pouze vybrané obřady iniciace dospělého a žehnání některých plodin při vigiliích velkých svátků.

Největší prostorou je tzv. chrámová loď (řecky *naos*), jež slouží jako shromaždiště věřících. Na rozdíl od běžných katolických i protestantských kostelů je často nejenže mnohem více vyzdobena ikonografickými motivy, ale též jakoby „vyprázdněná“. Nejsou zde žádné zpovědnice a ve většině pravoslavných chrámů (a výjimečně i některých řeckokatolických) též ani lavice. Odpovídá to jak dřívějšímu stavu⁵, tak také skutečnosti, že vzhledem k aktivnějšímu zapojení lidské tělesnosti do modlitby je ponechán dostatečný prostor k tomu, aby v rámci jednotlivých období liturgického roku mohli všichni věřící provádět hluboké poklony a prostrace (tzv. metanije). Jedinými prvky výbavy jsou tak (v podstatě) přenosné části inventáře – zvláštní stolečky (tzv. tetrapody) k vystavování ikon či jiných liturgických pomůcek, velké svícny pro zapalování modlitebních svící před hlavními ikonami, biskupský trůn⁶, místo k oblékání biskupa a k pronášení

¹ Takto je to uvedeno v poněkud idealizující formě ve Skutcích apoštolských (2,42), kde se zároveň předpokládá i společné užívání majetku. Nelze z toho vyvozovat, že by všechny křesťanské domy bývaly jaksi pravidelně používány namísto židovských chrámových staveb, ale jen to, že pro konání specifických křesťanských obřadů sloužily v první generaci zejména domy bohatších pokřtěných patriciů, kdežto u jiných obřadů se křesťané zapojili do židovských bohoslužeb probíhajících kupř. v synagogách, nebo si (zejména v řeckém prostředí) propůjčovali i některou ze společných prostor vyhrazených tehdejší podobě spolkového života.

² Kupř. v druhé polovině 1. tisíciletí při slavnostním eucharistickém slavení vedeném patriarchou se průvodu s obětními dary – tzv. velkého vchodu – aktivně účastnilo více než 400 lidí. Denní officium existovalo přinejmenším ve dvou podobách: delší, tzv. klášterní, a kratší, tzv. katedrální, přičemž mohlo docházet (a v případě velkomoravské misie také došlo) k vytvoření jakési hybridní podoby vzniklé propojením těchto dvou hlavních forem. Do liturgických textů byly zařazovány jak věroučné formulace koncilů a komentáře k nim, tak i básnické skladby renomovaných autorů (jako byli kupř. svatí Romanos Melodos, Ondřej Krétský či Jan Damašský), jež byly následně zhudebněny do složitěho systému osmi základních melodických osnov (tzv. *oktoechos* = osmihlas).

³ V antice se rozlišovala předsíně venkovní (*exonartex*) a vnitřní (*endonartex*), přičemž první z nich, situovaná pod přístřeškem nad vchodem, sloužila jako útočiště pro kohokoli a platilo tam právo azylu; kdežto druhá z nich měla i liturgické využití. Církevněslovanské označení *prtvor* poukazuje spíše na uzavřenost tohoto místa a jeho oddělení od zbytku chrámu.

⁴ Dveře, vedoucí z této předsíně dovnitř kostela, byly hlídány chrámovými služebníky s nižším svěcením (tzv. ostiáři), kteří měli za úkol dávat pozor, aby během svátostné celebrace byli přítomni pouze křesťané praktikující svou víru a přistupující k přijímání. V byzantské liturgii se před zpěvem vyznání víry podnes dochovalo zvolání hlavního jáhna „Dveře! Dveře!“ určené jako výzva právě těmto strážcům dveří, aby je zavřeli.

⁵ Lavice pro věřící byly zavedeny až v důsledku reformace, která kladla důraz na čtení i vysvětlování Písma v lidovém jazyce a tato část bohoslužby, sama v sobě značně statická, se často protahovala do té míry, že stání nebylo únosné.

⁶ Může jít jak o samostatně vyvýšené sezení v podobě trůnu, tak rovněž o soustavu více (max. 3–5) sedátek pro biskupa s asistencí a jáhny, přičemž biskupské sedadlo se odlišuje velikostí. V tomto posledním případě je třeba odlišit biskupský trůn v chrámové lodi od tzv. vyvýšeného místa (*gornoje město*) v oltářním prostoru, jež má často podobu společných výškově odlišených sedadel.

vyznání víry před biskupským svěcením; a případně též speciální sedátka/lavice⁷ pro chrámové zpěváky (tzv. klirosy) a rodinu duchovního. Doprostřed chrámové lodi směřuje vyvýšená část podlahy, jež připomíná antické ambony – vyvýšené plošiny pro čtení biblických textů. Dnes má podobu pouze zakulaceného vyvýšení (o cca 1–2 stupně nad podlahou chrámu) a přednášejí se odtud některé předsednické modlitby (kupř. modlitba před propuštěním, tzv. modlitba za ambonem).

Poslední (zpravidla nejvýchodnější) částí chrámů je oltářní prostor, často nazývaný „svatyně“. Ten je od zbytku chrámu oddělen zvláštní stěnou vyzdobenou ikonami, tzv. ikonostasem. Mají do něj přístup jen vysvěcení muži. Tam se nachází jak vlastní oltář, často umístěný pod baldachýnovou stříškou,⁸ dále tzv. přípravný stůl,⁹ soustava sedadel pro celebranta s asistencí (tzv. vyvýšené místo)¹⁰ a tzv. zaoltářní ikona (obdoba oltářního obrazu v římskokatolických chrámech). Samotný oltář má spíše podobu hrobu, příp. kredence (řecky *trapedzá*) se schránkou na úschovu eucharistie (řecky *kibotos*, církevněslovansky *kivot*). Na něm, kromě oltářních pláten (v celkovém počtu tří), příručního kříže a svící (v sudém počtu 2, 4 nebo 6; sloužili biskup, pak 7) bývá ještě umístěn sedmiramenný židovský svícen {*menorah*). Během slavení se na oltář pokládají jak liturgické knihy a evangeliář, tak i liturgické nádoby (kalich a diskos, nádoby s oleji) s jejich pokrývkami a další paramenta (lžička, příp. štetceček, nožik; v jižních zemích rovněž vějíře k odhánění hmyzu).

Po stranách presbytáře byly kdysi samostatné místnosti, do nichž vedly samostatné dveře v ikonostasu – pro jáhny (tzv. *diakonikon*) a pro uchovávání liturgických knih; později došlo k jejich propojení s centrálním prostorem kolem oltáře, díky čemuž byl tento umístěn na stupně tak, aby byl přístupný ze všech stran a mohl se procesně obcházet i zezadu. V některých chrámech byla místnost pro uchovávání liturgických pomůcek nahrazena zákristií architektonicky vystupující z půdorysu chrámu a v ikonostasu zůstaly jen jedny boční dveře.

Výzdoba

Výzdoba jednotlivých partií chrámů odpovídá jejich účelům. Předsíň bývá v drtivé většině prostá jakékoli výzdoby.¹¹ Chrámová loď nebývala zdobená malbami až do doby, kdy se namísto rovných stropů začaly používat klenby a kupole. Tematika maleb může buď odkazovat k vybraným událostem ze životů světců uctívaných v dané lokalitě, a nebo ze života Krista a jeho Matky. Často však dochází k využití zdí jako prostoru pro jakýsi obrazný katechismus) rozšířený o specifické motivy významné pro dějiny dané oblasti. Na poutních místech pak jsou časté malby vyobrazující události z života světce, nebo dokonce ikony volně umístěné v prostoru poustevny či jeskyně. Může jít také o svého druhu ikonickou katechezi zaměřenou na poslední skutečnosti člověka (smrt, soud, spása). V případě klášterních chrámů pozdější doby lze pozorovat styl výzdoby převzatý z Byzance, kde všichni spravedliví klanějící se Kristu jsou již seskupeni podle stavovského klíče (kupř.

⁷Tento prvek se týká spíše karpatského regionu než balkánských území. Vzhledem k tomu, že u některých částí obřadů se musí stát, kdežto u vybraných částí denního oficia (řecky *kathismy*, církevněslovansky *sedaleny*) mohli mniši i věřící sedět, měli zpěváci (započítávání mezi nositele nižších svěcení) sami ukazovat, jaký postoj je třeba zaujmout. Stejně tak i manželka duchovního měla jít příkladem všem ženám ve společenství, a proto jí (spolu s dětmi) bylo vyhrazováno podobné místo, jako zpěvákům, i když zrcadlově.

⁸Ve starověku se takovýmto stříškám říkalo *ciborium* (= místo pro uchovávání jídla); později toto označení přešlo na nádoby s víčkem používané ke stejnému účelu.

⁹Řecké označení *prothésis* odkazuje spíše k úkonu předkládání obětí na tento stůl, z nichž pak byly vybírány jak plodiny vhodné k liturgickému upotřebení (chléb, víno, voda, olej, obilí), tak i k použití v rámci pohoštění pro věřící a k rozdávání chudým a potřebným; církevněslovanské pojmenování *žertvennik* odkazuje spíše k myšlence obětování těchto darů (i přes verbální podobnost se starozákonním oltářem pro tzv. předkladné pokrmy nešlo o zdůrazňování myšlenky celopalu, ale spíše nekrvavé oběti).

¹⁰Vzhledem k tomu, že císař Konstantin Veliký předal biskupům soudcovské pravomoci, bývá toto sedadlo ztotožňováno se soudcovským a učitelským stolicem (*kathedra*) a celá podlaha oltářního prostoru označována jako *bema* (= soudní dvůr).

¹¹Kdysi se na dveře vedoucí do chrámové lodi umísťovaly ikony vyhnání prarodičů Adama a Evy z ráje po spáchání prvotního hříchu, aby si tak kající byli vědomi svého ekleziálního statusu „vyhnaných“ ze svátostného společenství.

biskupové a učitelé v liturgických rouchách ozdobených mnoha kříži, mučedníci jdoucí v průvodu atd.). Spíše výjimečně se lze setkat rovněž s použitím vnějškových zdí chrámu jako prostoru vyzdobeného malbami, jež mají účel katechetický, tj. vzdělávat ve víře a povzbuzovat k napodobování života svatých..

Za nejvýraznější prvek výzdoby pravoslavných i (většiny) řeckokatolických chrámů je možné označit ikonostas. Ten představuje specifický výsledek dlouhého vývoje, a zároveň specifikum byzantské tradice. Začal vznikat v době po 4. století, kdy interiér křesťanských chrámů získával ustálenou podobu, podle principu volné nápodoby židovského sakrálního prostoru (chrámu v Jeruzalémě a místních synagog). Původně se jednalo o prostou potřebu oddělit prostor v blízkosti oltáře od chrámové lodi, přičemž se zde uplatňovaly různé principy jak spirituálně-teologické (možnost či naopak nepřipustnost přímého očního kontaktu s posvátným dějem), tak architektonické (oddělení závěsem v Arménii, pevnou stěnou v Persii, ažurovanou zástěnou v Egyptě a Etiopii, dřevěným přehrazením v Sýrii, mřížkou na Západě, zídka ozdobenou sochami v Gruzii a nízkou zídka se sloupky v oblasti Řecka). Počínaje začátkem 6. století byly na tuto zídka (v Byzanci nazývanou *templon*¹²) umísťovány ikony, pro něž se postupně vytvořila pomocná konstrukce, která je měla upevnit i zajistit jejich vzájemnou proporcionalitu. Překonání obrazoboreckých sporů¹³ znamenalo posílení tendence umísťovat posvátné obrazy také do chrámů mimo Konstantinopol. Časem se tak vytvořila pravidla nejen ohledně obsahu zpodobení, ale rovněž pro rozmístění jednotlivých ikon.¹⁴ Jelikož ikonostas de *facto* znemožňoval pohled do presbytáře, stalo se žádoucí, aby zároveň přinášel jakousi obrazovou informaci o hlavních událostech i tajemstvích víry, které se tam znovuzpřítomňovaly – samozřejmě nikoli formou povrchního zploštělého popisu, ale spíše obsahového důrazu. Tak se nakonec na Rusi 14. století dospělo k celkovému počtu kolem 50 ikon, jež jsou uspořádány v 5 hlavních horizontálních řadách (celkový počet ikon i způsob jejich umístění se však mohou v jednotlivých zemích i regionech lišit.

Většina ikonostasů zahrnuje alespoň první¹⁵ řadu sestávající ze 4 hlavních ikon, mezi nimiž jsou tři vstupní prostory do presbytáře (tzv. dveře či vrata)¹⁶. Na nich jsou vyobrazeni (při pohledu zleva z chrámu): světec požívající zvláštní úcty (ve slovanských zemích zpravidla sv. Mikuláš), Bohorodička (často ukazující rukou na svého Syna drženého v náruči)¹⁷, učící Kristus¹⁸ a místní chrámový patron. Na dveřích ikonostasu pak bývá zvykem umísťovat dalších až 8 ikon.¹⁹ Další horizontální řada přibližuje 12 základních svátků liturgického roku s centrálně situovanou událostí Poslední večeře Páně.²⁰ Třetí²¹ řada je obdobou té předchozí, přičemž po stranách jsou rozmístěna

¹² Pojmenování pochází od slova *templum* označujícího svatyni – jednalo se tedy o popisně-účelový název.

¹³ Šlo o věroučné kontroverze 8.–9. století v Byzanci týkající se nejen samotné možnosti zobrazování Krista a svatých a projevování těchto zobrazením liturgické úcty, ale rovněž o zdůvodnění dovolenosti této úcty pomocí rozlišení mezi osobou a jejím spodobením i bohopoctou a úctou ke svatým.

¹⁴ Přestože řecké slovo *eikon* znamená doslova „obraz“, za ikony v pravém slova smyslu jsou od 9. století považovány pouze ty, které nejenže splňují obsahový i barevný „kánón“ (tedy ustálená pravidla), ale rovněž jsou opatřeny jednoznačnou identifikací pomocí nápisů či jejich zkratek (tzv. titla) a pracují se záměrným vynecháním lineární perspektivy a jistou disproporcí zobrazených postav – jejich délka/výška je zpravidla nadhodnocena oproti ostatním dimenzím, aby se tak předešlo nechtěnému přímému ztotožnění ikony se zobrazovanou postavou (od tohoto posledního požadavku se upouštělo v 18. a 19. století).

¹⁵ V některých chrámech se lze setkat dokonce s tzv. nultou či základní řadou ikon, umístěných na dřevěnou plochu pod ikony v první řadě; jsou však zpravidla menší a koncipovány horizontálně. Zobrazují scény ze Starého zákona: obvykle stvoření člověka, první hřích, potopu světa a obnovení smlouvy s Noem.

¹⁶ Prostřední a největší jsou tzv. královské (či též císařské nebo carské) dveře – prochází jimi „eucharistický Kristus jakožto Král všehomíra“ při obřadech přijímání; jižní (= při pohledu z chrámové lodi napravo) jsou nazývány diakonské a severní kostelnické. V pravoslavných chrámech bývají boční dveře trvale zavřeny a otevírají se jen během bohoslužeb, kdežto v řeckokatolických jsou často trvale otevřeny, nebo dokonce zcela chybí (Ruský Potok). Z důvodu nedostatku prostoru se občas udělají jen hlavní dveře mezi dvěma nejbližšími ikonami.

¹⁷ Jedná se o ikonografický typ *hodegetria* (tj. cestu ukazující) – Maria na něm ukazuje na svého Syna, jenž o sobě prohlásil, že je „ta Cesta, Pravda a Život“ (J 14,6).

¹⁸ Kristus je vyobrazen jako žehnající pravicí a v levici držící knihu/ svitek – zpravidla se slovy „Přikázání nové vám dávám, abyste se vzájemně milovali“ (J 13,34).

¹⁹ Na královskou bránu ikony čtyř evangelistů a Zvěstování, na boční dveře pak archanděly Gabriela a Michaela a jáhny Štěpána a Vavřince.

²⁰ Jsou to (při pohledu zleva z chrámu) obvykle: Narození Bohorodičky, její uvedení do jeruzalémského chrámu, Zvěstování Páně, Narození Páně, uvedení Páně do chrámu, Ježíšův křest (= Epifanie), Proměnění Páně, vzkříšení

spodobení 12 apoštolů a centrální roli zde plní ikona zvaná Deisis,²² zobrazující Vševládného Krista (= Pantokratora), u něhož orodují Bohorodička a Jan Křtitel jakožto reprezentanti vykoupeného lidstva. Následuje řada zahrnující 12 starozákonních proroků a církevních učitelů, kteří významně předpověděli či vysvětlili vtělení Božího Syna, a tato událost je zobrazena uprostřed v podobě Bohorodičky jakožto orantky (= přímluvkyně) třímající v útrokách lůna dítě. Pátá řada má za úkol přiblížit starozákonní praotce od Adama po Mojžíše (v praxi se však vyskytuje velice zřídka, stejně jako i šestá řada věnovaná pašijím). Ikonostas je završen scénou ukřižování s vyobrazením Ježíšovy Matky a učedníka Jana (evangelisty) na Golgotě. Prostor před ikonostasem je zároveň chápán jako privilegovaný pro provádění některých úkonů, kupř. žehnání či zpovědi běžných věřících²³.

Lazara, vjezd do Jeruzaléma, ukřižování, Kristovo vzkříšení, nanebevstoupení, seslání Svatého Ducha a zesnutí Bohorodičky. Na starších ikonostasech tato řada čítala až 16 ikon a namísto centrální ikony Poslední večeře (příp. vedle ní) bylo umístěno spodobení Kristovy hlavy z jeho pohřebního rubáše, tzv. *Spas něrukotvoreni* (= lidskou rukou neučiněné vyobrazení Spasitele; řecky: *eikon acheiropoieton*).

²¹ V ruské tradici občas bývá pořadí druhé a třetí řady prohozeno.

²² V řečtině toto slovo označuje přímluvnou prosbu.

²³ Duchovní by se měli zpovídat za ikonostasem, protože tím se naznačuje, že díky zpovědi se každý vrací tam, kde je jeho místo, z něhož se svým hříšným postojem či jednáním vyřadil, a vyčlenil tak ze svátostného společenství – odpovídá to starozákonnímu biblickému pojetí, v němž je pokání označováno hebrejským slovem ŠÚĎ znamenajícím, návrat (domů, po dlouhé době, z daleké cesty či válečné výpravy).